

MATURİDİ KELAMININ KLASİK EDEBİYATA YANSIMASI

Sadık ARMUTLU (*)

Öz

İslam dininin yayılmasıyla birlikte, Kur'an ve hadis eksenli dini ilimler oluşmaya başladı. Kalam ilmi bunlardan biriydi. Kalamın ortaya çıkışı edebiyatta da karşılık buldu. Kelamcılar, kelami konularla ilgili görüşler ortaya koyarken, şairler de bu konuları edebiyat kuralları içerisinde manzumelerinde anlatmaya başladılar. Kelami konular ilk kez "emali" adlı bir esere kaside nazım şekliyle yazıldı. Daha sonra müstakil yazılan ve konusu kalam olan eserler geldi. Bunların arkasından bir edebi eserin içerisinde ve de çeşitli nazım şekilleriyle yazılan şiirler yazıldı. Başta dini türler olmak üzere manzum ve mensur eserlerde kelama ait konular yer almaya başladı. Böylece kalamın iki büyük kolundan biri olan Maturidi kelamı klasik edebiyata yansımış oldu.

Anahtar Kelimeler: Maturidi, Kalam, Edebiyat, Şiir.

Reflection of Kalam Maturidi to Classic Literature

Abstract

With the spread of the religion of Islam, Qur'an and Hadith axis religious sciences also began to occur. "Kalam" science was also one of them. Rise of the "kalam" got meaning mutually in literature as well. While kalamists put forward opinion about kalam, poets begun to tell these topics in their poems under literature rules. Topics about kalam were written first in "emali" as poetry. Then, separate written works whose topics were kalam came. After, poets which were in a literary work were written the religious works, topics about kalam started to take part in poetic and prosaic works. In this way, Kalam Maturidi which is one of the two big branches of kalam was reflected to classic literature.

Keywords: Maturidi, Kalam, Literature, Poet.

*) Dr. Öğretim Üyesi, İnönü Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü (e-posta: sadik.armutlu44@gmail.com). ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-3281-6245>.

Giriş

Hız Muhammed'e 610 yılında inmeye başlayan Kur'an ayetleri ile Arap toplumu için yeni bir dönem başlıyordu. Cahiliye devri artık duygu düşünce ve değer hükümleriyle geride kalıyordu. Kur'an-ı Kerim bir taraftan hayatın her aşamasını tanzim ederken, diğer taraftan daha sonra ortaya çıkacak dini ilimlerin doğuşuna zemin hazırlayacaktır. Emeviler döneminde (661-750) temelleri atılan bu ilimler, Abbasiler zamanında büyük bir ivme kazandı ve gelişme gösterdi. Bunlardan biri de, Hz Peygamber sonrası İslam toplumunda meydana gelen olaylar sonucunda çeşitli siyasi ve dinî görüş ayrılıkları sonucu ortaya çıkan kelimadır.

Kelam, akla ve Kur'an-ı Kerim'e dayanarak İslam inanç değerlerini belirleyen bir bilim dalı ortaya çıktığına göre, Müslüman toplumun edebiyat alanındaki sesi konumunda olan şair ve yazarların bu bilim dalına bigâne kalması düşünülemez. Akide dinleri temelini teşkil eder ve iman esaslarını belirler. Allah'ın varlığına ve birliğine inanan, Hz Muhammed'in onun elçisi olduğunu kabul eden ve öldükten sonra dirilmenin hak olduğunu söyleyen şair, daha ilk andan itibaren kelam biliminin temel meseleleri/mesail ve makasit olan ve doğrudan doğruya dini esasları oluşturan konuların içine girmiş ve kelam ilmi ile tanışmış olur.

1. Kelamın Edebiyatla Buluşması

Genel anlamda kelam, özel anlamda bu bilimin veya başka bir ifadeyle ehl-i sünnet kelamının iki büyük temsilcisinden biri olan İmam Maturidi'nin görüşlerini yansıtan ve bu sahada Maturidilik olarak adlandırılan düşünce sistemi, manzum, mensur veya manzum-mensur karışık eserlerin yanında divanlarda, tevhit, münacat, naat gibi türlerde yoğun ve kalıcı şekilde yer bulmuştur. Hayatın anlamını, gayesini inanç belirler. Müslüman yazar ve şair bir taraftan inancın ruhuna uygun biçimde eylemler, diğer taraftan düşünsel dünyasından süzülüp gelen edebi eserler meydana getirir. Bunun güzel örneklerinden biri de "Emali"dir.

Tam adı Şerhü'l-Emali li-Aliyyi'l-Kari olan eser, Maturidi kelamına dair yazılmış ilk manzum eserdir. Başka bir ifadeyle, kelamın edebiyatla buluştuğu, kelamın edebî eserlere yansıdığı ilk eserdir. Eser, Arapça olarak Nazım Ali b. Osman el-Uşi (öl. 1179) tarafından yazılmıştır. Emali, kaside nazım şeklinde yazılmış olup 66 beyittir. Bu eser aynı zamanda İslam dünyasında en yaygın olan kelam kitaplarının başında gelmektedir (Çelikoğlu 2011: I, 44; Özervarlı 1995: C. XI, s. 73). Emali, "imla" kelimesinin çoğuludur. Müellifi tarafından "el-Emali" olarak adlandırılan ve daha çok bu isimle tanınan eser, beyitlerin son kelimeleri 'lam' harfiyle bittiği için Kasidetü'l-Lamiyye fi't-Tevdid, başlangıcına atfen Kasidetü Yekulü'l-Abd veya Bed'u'l-Emali şeklinde de anılmıştır. Bazı kaynaklarda Kasidetü'l-Hanefiyye olarak kaydedilen eser, III. Murat dönemi bilginlerinden Muhammed b. Malkoca'ya ait Türkçe şerhinde asıl metin içinde şarihin kullandığı Lamiyye-i Kelamiyye terkininin bazı araştırmacılar tarafından benimsenmesiyle bu adla da literatüre geçmiştir (Çelikoğlu 2011: I, 45; Özervarlı 1995: C.XI, s. 73-75).

Emali, düzenleniş biçimi olarak klasik kelimelerin tertibine uyularak; ilahiyat, nübüvvet ve sem'iyet bölümlerinden oluşmuştur. (Özervarlı 1995: C.XI, s.74). Kaside şöyle başlar:

Yekûlu'l- abdu fî bed'i'l- emâlî

Li-tevhîdin be-nazmin ke'l-leâlî

“Bu fakir/müellif, Emali'nin başlangıcında yüce bir şiir ile Allah'ın varlığı için (şöyle) der:”

Kaside aşağıdaki beyitle biter:

Ve-kûnû 'avne hâze'l-'abdi dehren

Bi-zikri'l-hayri fî hâli'btihâl

“Ayrıca, (Allah'a) yakarıp yalvarış esnasında güzellikle anarak şu fakire ebediyen yardımcı olunuz”.

Tevhit, İslam'ın esasıdır. Kur'an-ı Kerim bunu ısrarla vurgular. Bu vurgulama İslamlaşma süreciyle birlikte edebî metinlerde ve şiirlerde yer alır. Allah'ın varlığına ve birliğine inanan yazar ve şair, bu duyguları edebî estetik ölçüler içerisinde ele alır ve işler. Zaman içerisinde dinî-edebî tür boyutuna ulaşan tevhidiler, kelimelerin önemli konularından biri olan Allah'ın zat, sıfat ve fiillerinden bahseden birer kelimeli metinleri olma özelliğini gösterir. Tür olan tevhitlerde kelimelerin, edebiyat bilimiyle buluştuğuna şahit oluruz. Okuduğumuz tevhitlerde kelimelerin 'mesail'ini görürüz.

Tevhit türünden başka münacat ve naatlar da hem edebî bir tür olma özelliğini hem de içeriğinden dolayı kelimeli metinleri olma özelliğini gösterir. Tevhitlerde olduğu gibi münacatlarda da Allah'ın isim ve sıfatlarından bahsedildiği için şairler, kelimelerin temel konularından ulûhiyet bilgilerine yer verirler ve bu bilgileri edebiyatın kaideleri içinde okuyucuya aktarırlar. Yüce Peygamber'in vafına ve methine mahsus tür olan naatlar, nübüvvet içeren kelimeli konuları ihtiva eder. İçinde barındırdığı ayetler, hadisler, isim ve sıfatlar, mucizeler, şefaath vb. konular kelimelerin temel konularındır.

2. Maturidi Kelamının Edebî Eserlere Yansıması

Kelimeli konular, İslamlaşma sürecinin doğal bir sonucu olarak edebiyatımızda da yankı bulmuştur. Şair ve yazarların kelimeli birikimleri edebî metinlerde hemen göze çarpmaktadır. Bu eserlerde doğrudan doğruya kelimeli konulara yer verildiği gibi kelimeli bir sorun da ele alınmıştır. Her konuda önde olma yarışındaki divan şairinin, belirli bir birikime ulaşmadan bu vadede eser vermeleri beklenemez. Divan şairi, elde ettiği dinî birikimin sağladığı zemin üzerine, tefekkür kabiliyeti yoluyla edebî eserini inşa eder. Düşüncelerini derinleştirdiği nispetle amacına yaklaşmış olur. Divan şairinin amacı, kelimeli bilgilerini şiir dünyasına has estetik yöntemlerle dile getirmeye çalışmaktır. Bu durum, edebî kabiliyet ve gözlem gücü gerektirdiği gibi bir filozof derinliğiyle düşünmeyi de zorunlu kılar. Şairler, kelimeli konular yerine, onlardan edindiği intibaları ve çıkarımları malzeme olarak kullanmışlardır.(Gökalp 2006: 50, 66).

Kelam bilginleri, bir konuyu ortaya koyarken Kur'an ve hadisten hareket eder, akli ve nakli bir takım deliller getirir. Bir takım naslardan yola çıkarak ayetle istidlal eder, zaman zaman özgün yorumlar yapar. Kelamcı çok boyutlu ve kompleks yapıda görüşlerini ortaya koymuştur.

Mütekellimin ifade ettiği görüşleri şiir formu içerisinde yansıtmak da oldukça zordur. Şairi zor bir görev bekler. Burada şairin karşısına vezin, kafiye, redif ve sanat endişesi gibi bir takım edebiyat yöntemleri çıkar. Şair, bilimsel bir konuyu edebî bir hüviyete büründürmeye çalışır, kelam alanına giren konu, düşünce ve mesailin sunumunu edebî estetik, kaide ve üslup içinde şaşırtıcı bir şekilde gerçekleştirir. Çok zengin bir kelime hazinesi ile kurduğu derin kelami meseleleri, söze, vezne uydurmada usta olması, kafiye bulmada hiç zorlanmaması, bunu yaparken de hiçbir zaman anlamı bozan bir duruma düşmemesi gerekir. Bunu gerçekleştiren şair, şiirinde zengin bir kelam dünyası oluşturmayı başarmış olur.

Kelam terminolojisinin edebî eserlere yansımaları, kelam eserlerinin ana planını oluşturan üç temel esasa göredir. Usul-i selase olarak da bilinen bu sıra; "İlahiyat, Nübüvvet, Ahiret" olarak karşımıza çıkar. Şairler, ilahiyat konularını, varlık-âlem bağlamında: cevher ve araz, vücut ve zat başta olmak üzere, madde, cisim, hayat ve ruh üzerinde düşüncelerini şiir formunda dile getirdikten sonra, Allah'ın varlığı ve sıfatları konusuna yönelmişlerdir. Burada Allah'ın varlığını başka bir ifade ile 'ispat-ı vacib'i ayrıntılı bir şekilde, kelamcılarının öne sürdükleri delillere yer vererek oldukça estetik ve anlaşılır biçimde dile getirmişlerdir.

Ebu Hanife ile başlayan İmam Maturidi ile devam eden ve diğer Maturidi kelamcılarında gelişen nübüvvet anlayışı, şairler arasında da aynı çizgi doğrultusunda işlenmiş, Maturidi'nin nübüvvet konusunda açtığı çığır şairler tarafından da devam ettirilmiştir. İmam Maturidi'nin Hz Muhammed'in risaletini ispat üzere kullandığı delillerden mucize neveleri ve bunların hissî, akli ve haberi şeklinde tasnifi, şairler için model olmuştur.

İslam inancının temel konularından birini teşkil eden ahiret konusu, manzumelerde çeşitli şekilde ele alınmıştır. İmam Maturidi'nin sem'iyet bahisleri altında yer alan kabir ahvali, kıyamet, ahiret hâlleri, sırat, cennet, cehennem vb. konular, Maturidi akidesine uygun olarak ele alınmış, bu konuyla beraber ahiret inancına dair pek çok mefhumu yer verilmiştir.

3.2.1. İlahiyat

İlahiyat, İslam akidesinin üç ana konusundan ilkinin oluşturduğu Allah'ın zatı ve sıfatlarını içeren bölümdür (Topaloğlu 2010: 148) Klasik kelam bilginleri, Allah'ın varlığını ontolojik ve kozmolojik delillere dayandırır. Ontolojik delillerin temelinde 'vacibü'l-vücut' ifadesi vardır Ontolojik delil, âlemden hareket eder ve Allah'ın varlığını ispatlamaya çalışır. Âlem, mümkünler topluluğudur. Her mümkün olan var olabilmek için, yokluğuna varlığını tercih edecek bir müreccih muhtaçtır, o da 'vacibü'l- vücut' olan Allah'tır (Gölcük 1996: 154). Aşağıdaki beyit bu duyguyu yansıtır:

Hamd ana kim vücûdı vâcibdür

Gayrı mağlûb u kendü gâlibdür (Mu'idî, Şem' ü Pervâne, s. 176).

Ontolojik delil, tevhit manzumelerinde oldukça fazla yer almaktadır. Şeyhi, aşağıdaki beyitte Allah'ın her şeyi çepeçevre kuşattığını söyleyerek, onun varlığını ortaya koyar:

Muhît cümleye vü cümle bî-haber andan

Delîl halka vü halk ana kılır istidlâl (Şeyhî, Dîvân, s. 31).

2.1.1. Hudus Delili

Kozmolojik delillerin başında hudus delili gelir. Bu delil, kelamcılar tarafından beğenilip rağbet görmüştür. Bu delile göre; âlem bütün parçalarıyla hadistir (yokken sonradan var edilmiş, varlığından önce yokluğu söz konusudur). Her hâdis olanın bir 'muhdis'i (var edici, meydana getiricisi) vardır. Âlemin muhdisi de Allah Teala'dır (Gölcük 1996: 151; Kılavuz 2004: 86; İzmirli 1981: 14). İmam Maturidi, Allah'ın varlığını ispat etmek için, evrenin yaratılmışlığı (hadesü'l-ayan) delilini kullanır. Maturidi, evrenin yaratılmışlığını, yani başlangıçta yokken, hariçten gelen bir tesirle varlık alanına çıktığını ünlü eseri Kitâbü't-Tevhît'te ispatlayınca, onun bir yaratıcısının bulunduğu da kendiliğinden ortaya çıkar diyerek âlemin var edicisi (muhdisü'l-âlem) düşüncesini öne sürer (Maturidi 2013: 34-37). Buna göre âlem 'hâdis'tir.

Hudus delili, mütekekkim tarafından çok kullanılmıştır. Şairler de bu delili, yoğun bir şekilde o eserlerinde ortaya koymuşlardır. Tevhit kasidelerinde, müstakil bir eser olan mesnevilerin giriş kısmında, divanlarda yer alan kaside ve gazellerde bu delil, şiirin estetik kuralları içerisinde yer vermişlerdir:

Acebdür ki yokdan var olan cihân

Anun varlığından virür hep nişân

(Taşlıcalı Yahyâ, Kitâbu'l-Usûl, s. 250).

Taşlıcalı Yahya, sade, anlaşılır bir dille cihanın yoktan yaratıldığını (hadesü'l-ayan) ve yaratılanların da bir yaratıcısı (muhdisü'l-âlem) olduğunu ve onu gösterdiğini yalnız bir şekilde hudus delilinden hareket ederek beyan etmiştir. Nakış varsa nakkaş da vardır prensibinden hareket eden şair, edebiyat kuralları içerisinde kelamcılarının uzun uzun anlattıkları konuyu "Ki nakşından müşahed ola nakkaş" (Şemseddîn Sivasî, Mir'atü'l-ahlak, s.204) diyerek bir mısra içerisinde hudus delilini ortaya koyar

Şair, kilit olarak aldığı bir sun' kelimesi ve buna paralel olarak kullanacağı başka kelimeyle kelamcılarının sayfalar dolusu anlatımını iki kelime ve bu kelimelerin etrafında oluşan anlam dünyası, benzetme ve tenasüp sanatıyla birleşerek edebî estetik içerisinde bir hudus delili ortaya çıkar:

İdüp vaz'-ı kalem evrâk-ı hikmet-hâne-i sun'a

Çeküp müsvedde-i gaybı beyâza eylemiş imlâ (Nabî, Dîvân, C.I, s. 1).

Nabi, yukarıdaki beyitte hudus delilinin en güzel örneklerinden birine iki mısra da edebiyatın kendine tanıdığı ölçüler içerisinde ifade etmiştir. Kilit kelime sun'dur. Gayb, kilit kelimenin tamamlayıcısıdır. Bu iki kelime, beytin anlam dünyası içerisinde ve seçilen kelimelerin tenasüp arz etmesi sonucu karşımıza hudus delilini çıkarır.

Mükevvenâta hudûs ol kadîmdendür kim

Kemâl-i zâtına mümkün degül kabûl-ı fenâ (Fuzûlî, Dîvân, s.26),

Fuzuli, bize kâinatın sonradan olduğunu, yaratılmışların bütünüünün sonradan yaratıldığını bunun failinin Allah olduğunu söyleyip kelami bir delili gözler önüne sererken, delile ad olan kilit kelimeyi yani hudus sözcüğünü kullanarak açık bir şekilde bu delili iki mısra da ifade etmiştir. Kısaca âlem hâdistir

2.1.2. İmkân Delili

Bu delil, âlemdeki varlıkların dolayısıyla âlemin mümkün oluşundan hareketle Allah'ın varlığını ispata giden bir delildir. Buna göre; her mümkün olanın bir müessiri vardır o da Allah'tır (Düzgün 2012: 213).

İmkân delili, hudus deliline nazaran az kullanılmıştır. Bunların nedenleri farklı olabilir. İmkân delilini ilk kullananların felsefeciler olması ve ona çok yer vererek bu delile felsefe bir boyut kazandırmaları yanında, Kur'an-ı Kerim'in ayetlerinin onun anlam dünyasına ve üslubuna daha uygun olması açısından genellikle hudus delili tercih edilmiş olabilir. Büyük bir olasılıkla şairler de aynı tercihi benimsemiş olabilirler. İmkân delilinin muayyen bir grubun özel kültürü vasfını taşıması (Topaloğlu 2012: 147) da şairlerimiz tarafından bu delilin fazla rağbet görmemesinin nedenleri arasında zikredilebilir.

Hudus ve imkân delilleri, âlemi inceleyen ve âlemden hareketle Allah'ın varlığını ispatlamaya çalışan deliller olduğu için edebî eserler içerisinde yer alan örneklerin iyi okunması gerekir. Verilen örnekler her iki delilin kapsama alanı içerisine girebilir.

İmkân delili, edebiyat formatı içerisinde anlatılırken daha çok 'mümkün', 'imkân', 'vacip', 'vacip-i vücut' gibi kelami terimlere yer verilerek açıklanmıştır. Şairler, imkân delilinin zorluğunu bildiklerinden sadece onun terminolojisini oluşturan kelimelere yer vererek bu delili ifade etmeye çalışmış olabilirler. Belki de derin tefekkür gerektiren bu felsefe delili, edebî sahada kullanmak oldukça zor (Gökalp 2006: 55) olduğu için ıstıhlardan yararlanma yoluna gitmişlerdir.

Aşağıdaki beyitte şair Caferî, bu konuyu kelimelerle de kullanarak güzel bir şekilde ifade etmiştir. Buna hiçbir şey Allah Teala'nın eşi benzeri olamaz. Zira âlem-i imkânda mümkün olan hiçbir şey vacip olanın örneği değildir (Uzun 2013:294) diyerek, imkân delilini bir kelimacı gibi ortaya koyarken, zor olan bu delili iki mısra içinde söyleme başarısını göstermiştir:

Bu âlem-i imkânda kaçan ola misâlün

Mümkün sana iy vacib-i bîçün mesel olmaz (Ca'ferî, Dîvân, s.434).

İmkân delilinin hedefi; bir vacibin mevcudiyetini ispat etmektir. Şairler de âlemdeki varlıkları dolayısıyla âlemi mümkün oluşundan hareketle Allah'ın varlığını ispata giden bir delil olan imkân delilini söyleyen 'vacibü'l-vücut' terkihiyle de ifade etmişlerdir:

Zihî vâcib ki itmiş mümkünün îcâbına îcâb
Kemâl-i rahmetinden eylemiş ma'dûm iken ihyâ
(Nabi, Dîvân, C.I, s.2)

Nabi, Allah'ın varlıkları yoktan var ettiği söylerken, kelami istihlâhlardan yararlanmıştı. Yani Allah, 'vacibü'l-vücut'tur. Başka bir ifadeyle âlemin mümkün varlık oluşunu ve onu vücuda getirecek bir vacibe ihtiyaç duymasını bir kelimacı edasıyla oldukça estetik bir şekilde bir beyit içerisinde ifade etmiştir.

İmkân delili, âlemi inceleyen ve âlemden hareketle Allah'ın varlığını ortaya koyduğu için hudus deliliyle paralellik arz eder. Divanlarda, tevhitlerde yer alan örneklerin her iki delilin kapsama alanına girdiği için iyi etüt yapılması gerekir. Şair kadar, okuyucunun da alt yapısı olması gerekir. Şairin anlam dünyası, filozofların mı, yoksa mütekellimlerin görüşlerinden mülhemdir? Öncelikle bunun bilinmesi gerekiyor. Öncelik birinciye verilmişse beyit imkân delilini, öncelik ikinciye yansıtıyorsa hudus delilini gösterir.

Nabi'nin yukarıdaki beyti bu hususa bir örnektir. Eğer Vacib/Allah, mümküni/âlemi yaratmışsa; 'Vacib', varlık olamaz. Âlem cüzlerden oluştuğu için vacib bileşik olmaz. Mümkün, varlığı ile yokluğu da zatının gereği olmayandır. Mümkün var olduğuna göre, onun varlığını yokluğa tercih eden bir etkin/müessir varlığın bulunması zorunludur. Nabi'nin beyti bu şekilde okunursa imkân deliline ulaşılabilir. Eğer âlem, hâdistir ve her hâdisin de bir muhdisi vardır anlamında da yorumlayıp varlığın yokluktan yaratılması öne çıkarılıp, kâinatın sonradan yaratıldığı vurgulandığında yokluk-varlık kavramı karşısında 'âlemin hâdis oluşu' birinci öncülümüz olursa da hudus deliliyle karşılaşırız. Hudus delilinde âlemin hâdis oluşu, imkân delilinde de mümkün varlıkların mevcudiyetini ispat ettiğimiz de bu iki delilin birleştiği görülür. Kısaca, imkân delilinin hudus deliliyle örtüşmesi, benzemesinden dolayı imkân delili, hudus delili içinde de mütalaa edilebilmiştir (İzmirli 1981: 204, 207).

2.1.3. Nizam Delili

Bu delil, varlığın üzerine kurulduğu düzen, mükemmel işleyen sistem, ince ayarlara dayanan işleyiş tarzı bir tesadüfün eseri olarak görülemez, kabulüne dayanmaktadır. (Düzgün 2012: 216). Nizam delili, hem felsefeciler hem de kelimacılar tarafından çok kullanılan delillerdendir. İmam Maturidi'ye göre, kâinattaki bütün olay ve varlıklar belli bir nizam ve intizam içerisinde cereyan etmektedir. Allah'ın yarattığı her şey onun vahdaniyetine şahadet etmektedir (Maturidi 2013: 38-40).

Fuzûlî Hakkâ ki hoş intizâm verdün
Ârâyişini tamâm verdün (Fuzûlî, Leyla vü Mecnûn, s.14)

derken Maturidi'nin görüşleri doğrultusunda basit ve anlaşılır bir şekilde nizam deliline telmihte bulunur.

Nizam delilini şairler, geniş bir yelpazeden şöyle ele almışlardır: Tabiatı bir düzen vardır. Bu düzen ahenk içinde işler. Bu ahenk Allah tarafından sağlanmaktadır. Eğer birden fazla yaratıcı olsaydı, böylesine muazzam bir düzen olmazdı ve âlem fesada uğradı. İmam Maturidi'nin tabiatı gözlenebilen her şeyde mutlaka akıllara hayret verici bir hikmet ve yaratıcısına sanatkârane bir işaret bulunmaktadır (Maturidi 2013: 30) sözüne paralel olarak bu sanatkârdan bahsedilir. Gözlem metoduyla olayların arka plandaki hikmetini arar ve yaratıcının bunca yarattıklarında herkesin görebileceği nice hikmetler bulunduğunu gözler önüne serer. Varlıkların yaratılış gayesi sorgulanır. Hiçbir şeyin gayesiz var edilmediği üzerinde durulur.

Edebiyat kuralları ve estetiği içinde nizam delilini ortaya koyan şair, kısaca şöyle demek ister: Biz tabiatı meydana gelen olaylara ve varlıklara baktığımızda, büyük bir ahenk şaşmaz bir düzeni, ulu Yaratıcının bunca yarattığı şeylerde bir hikmet ve gayenin varlığını duyularımızla gözlemleyip, kavrayabiliyoruz (Âlem muntazam, manzum ve müretteptir). Her düzenli ve ahenkli şeyi böyle yapan bir düzenleyicinin (nâzım) olması kaçınılmazdır. O da yüce Allah'tır (Kılavuz 2004: 94) Aşağıdaki beyitler yukarıda ifade edilen duygulara birer örnektir:

Fusûl-i erba'a bir sâl içinde

Olupdur muntazam bir hâl içinde (Emîrî, Sohbet-nâme, s.963).

Bisât-ı gülşene dün eyledüm güzer ki demî

Kılam nezâre-i âsâr-ı san'at-ı Mevlâ (Fuzûlî, Dîvân, s. 25).

Kitâb-ı sun'- yezdân bî-hatâdur togrı bak

Kalem yazmadı levh üzre çü birharf-i siyâh eğri

(Ahmed Paşa, Dîvân, s. 337).

Nizam delili, zıtlıklardan hareket eder, temelinde zıtlıklar vardır. İmam Maturidi'ye göre âlem ve içerisindeki bütün varlıklar, farklı yapılarda ve zıt konumlarda yaratılmıştır. Evrendeki hiçbir şey tek amaçlı yaratılmamıştır. Aynı zamanda birbirine zıt karakterlerde yaratılmıştır. (Maturidi 2013: 6, 38-42; Ak 2008: 62). Şairler, zıtlık kavramı üzerine düşüncelerini 'anasır-ı erbaa' olarak adlandırılan su, hava, ateş ve toprağı kullanarak dile getirmişlerdir. Bu dört unsur, kendi içinde zıtlıkları ifade eder. Bu durumda ateşle hava sıcaklık-soğukluk bakımından, su ve toprak ıslaklık-kuruluk bakımından zıttır (Gökâl 2006: 73).

Sun'una izhâr edip azdâda verdi imtizâc

Etdiler âmîzîş âb u âteş ü bâd u türâb (Nabi, Dîvân, C. I,s.4)

Şair, birbirine zıt unsurların bir araya gelerek bir potada birleştiğini ve bu birlikteliktен madde âleminin dört ana unsuru/asıl madde ortaya çıktığını veciz bir şekilde ifade etmiştir.

Varlıklardaki zıtlıklar anasır-ı erbaanın sınırları içerisinde kalmamıştır. İnsan, bitki, maden, gök cisimleri zıtlık kavramının kapsama alanına girmişler ve şairlerin beyitleri içerisinde sarmaş dolaş olmuşlardır. Çok boyutlu dile getirilen zıtlık kavramının altında yüce bir kudretin bulunması fikri yatar. Nabi, işleyen bu sistem karşısında hayranlığı şöyle dile getirir:

Zihî zât-ı ulûhiyet mühim-sâz-ı rubûbiyyet ki
Şehristân-ı sun'ında degül bir zerre nâ-ber-becâ
(Nabi, Dîvân, C.I,s. 2).

Bir zerre yok bu kârgeh-i sun'da abes
Vabestedür birbirine çarhı sa'âtün (Nabi, Dîvân, C. II, s. 760).

İmam Maturidi, tabiatta her varlık hem kendi içinde hem de birbirleri arasında muhteşem bir uyum içerisinde bulunduğunu evren ve içerisindeki bütün varlıklar farklı yapılar da ve konumlarda yaratılmış düşüncesindedir. Bu düşünceyi Nabi'nin ünlü eseri Hayriye 'ye taşıdığını görürüz. Ona göre bilenle bilmeyen bir olmadığı gibi birbirlerinin yerini de tutamazlar. Su, ateşin görevini yerine getiremeyeceği gibi toprak da havanın yaptığı işi yapamaz. Altın ile demirin görevleri farklıdır. Elin görevi başka, ayağın görevi başka zira ayak, elin yaptığı işi yapamaz. Gözün görevini kulak yapamaz. Sıcak, soğukun görevini yerine getiremez, kuru da yaşın sonunun ne olacağını bilemez (Nabi, Hayriyye, s. 178).

Kelam bilginleri, kâinatın birbirine uygun bir sebepler ve gayeler manzumesi arz ettiğini söylerler. Bu durumun gözlem ve müşahede ile sabit olduğunda birleşirler. Maturidi, tabiatta gözlenebilen her şeyde mutlaka akıllara hayret verici bir hikmet ve yaratıcısına sanatkârane bir işaret bulunduğunu söyler (Maturidi 2013: 30). Şairler de bu görüş doğrultusunda hareket ederek âlemi, yazarı Allah olan ve hikmetlerle dolu olan bir kitaba benzetmişlerdir. Bu kitaptaki/kâinatındaki eserler bakmışlar ve bu eserlerin sanatkârını/Allah'ı tanımışlar, eserden müessire giderek Allah'ın varlığını ispatlamışlardır. “Kitab-ı kâinat, kitab-ı hikmet, kitab-ı hak” gibi terkiplerle kâinatın Allah'ın hikmetlerinin ve yaratıcı gücünün şerh edildiği bir kitap olduğunu ortaya koymuşlardır.

Şairler, gözlemlere Maturidi'nin düşüncelerini estetik sınırlar içerisinde ve edebiyatın imkânları ölçüsünde kafiye, redif ve vezni dikkate alarak ve de edebî sanatlara başvurarak şairane üslupla beyitlere yerleştirmişlerdir. Şairler, imkân, hikmet ve gaye delili hakkında son sözünü söylerken yine İmam Maturidi'nin düşünen insan âlemdeki nizamı ve intizamı fark edip/gözlemleyip aklıyla bu ahengi sağlayan yüce bir varlığı olması gerektiğini anlar ve onun varlığını ve birliğini tasdik eder (Maturidi 2013: 35) ifadesinden hareketle bu durumu cennet-cehennem zıtlık metaforu ile ifade eder (Nabi, Dîvân, C.II, s.1187).

2.2. Allah'ın Sıfatları

Allah'ın varlığına ve birliğine inanmak, imanın ilk şartı olarak kelam kitaplarında benimsenmiştir. Allah'a iman etmek demek, onun zatı hakkında vacip olan kelam sıfatları

ile caiz sıfatları bilip, öylece inanmak, zatını noksan sıfatlardan münezze (yüce ve uzak) tutmaktır düşüncesi kabul görmüştür (Düzgün 2012: 221; Kılavuz 2004: 117).

Maturidi, Allah'ın varlığını nizam delilinden hareket ederek gözleme dayandırdığı için, onun sıfatlarının varlığını da aynı yöntemle ispata çalışır. Maturidi, Allah'ın sıfatlarıyla ilgili görüşlerini Kitabü't-Tevhit adlı eserinde anlatmıştır. Kalam eserlerinde genellikle kullanılan sıfat tasnifi, Maturidi'de de mevcuttur. Bunlar: selbi/tenzihi, sübuti sıfatları ve fiilî sıfatlardır (Maturidi 2013: 37-39, 70-82, 100-103; Topaloğlu 2011: 203).

Maturidi'nin üçlü tasnifi, şairler tarafından da benimsenmiştir. Bu tasnifin içeriksel boyutu aynen kabul görmüştür. Tevhit kasidelerinde, mesnevilerin giriş bölümlerindeki tevhitlerde ve divanların muhtelif yerlerine serpiştirilmiş manzumelerde bu sıfatlara oldukça fazla yer verildiğini görürüz. Bu sıfatların kullanımı, kelime iktibas şeklinde görüleceği gibi, daha çok anlamsal iktibas şeklinde yer almıştır

2.2.1. Selbi Sıfatlar

2.2.1.1. Vücut

Vücut, var olmak demektir. Allah, vardır. Onun varlığı başkasından değil, zatının gereğidir, varlığı zorunludur. Vücudu zatının gereği olduğu için 'Vacibü'l-vücut' denir (Gölcük 1996: 206). Âlemin kendisine muhtaç olduğu Allah'ın varlığı vaciptir:

Hamd ana kim vücûdı vâcipdür

Gayrı maglûb u kendü gâlibdür (Mu'îdî, Şem' u Pervâne, s.176).

2.2.1.2. Kıdem

Kıdem, ezeli olmak, varlığının bir başlangıcı bulunmamak demektir. Varlığın evveli olmayan varlığından önce yokluk geçmemiş demek olan kıdem, başka bir ifadeyle varlığı vacib olandır (Gölcük 1996: 206; Özler 2012: 230). Tevhitlerde, divanlarda bu sıfat, "Allah kadimdir" ifadesiyle dillendirilmiştir:

Bir evveldür ki yoktur ibtidâsı

Bir âhirdür ki yoktur intihâsı (Hadîdî, Tevârih-i Âl-i Osmân, s.3).

Bu sıfatın en güzel örneklerinden biri Fuzuli tarafından bir kalamcı edasıyla söylenmiştir:

Yâ men ahâta ilmûke'l-eşyâe kullehâ

Ne ibtidâ sana mutasavverne intihâ (Fuzûlî, Dîvân, s. 131).

2.2.1.3. Beka

Allah Teala'nın varlığının son bulmaması demektir. Varlığın sonu olmamak, ebedî olmak demektir (Kılavuz 2004: 120; Topaloğlu 2013: 44). Şairler, Allah'ın bu selbi sıfatına oldukça fazla yer vermişler, ayetlerden lafzen ve mealen iktibasta bulunarak değişik

şekillerde sıklıkla kullanmışlardır. Şairler, onun varlığının baki, onun dışındaki her şey fanidir düşüncesini benimsemişlerdir:

O bir bakî durur yokdur fenası

Fena görmez anun ayn-ı bekası (Zâtî, Şem' ü Pervâne, s. 422).

Şairler baki oluşunu aynı zamanda kadim oluşu anlamında kullanmışlar, birlikte zikretmişlerdir:

Bir evvelsin ki yok durur bidâyet

Bir âhirsın ki irişmez nihayet (Hızrî, Âb-ı Hayât, s. 31),

2.2.1.4. Muhalefetün li'l-Havadis

Allah'ın zat ve sıfatlarında mahlûkattan hiçbir şeye benzememesi demektir (Özler 2012: 231; Kılavuz 2004 120). Şairler bir mütekellim edasıyla bu sıfatın anlam dünyasını olduğu gibi kabul etmiş, içselleştirmiş ve manzumelerinde keyifle kullanmışlardır. Şairler bu sıfatı edebiyat kuralları içerisinde ifade ederken, 'münezzeh' kelimesini anahtar kelime olarak kullanmışlar, aynı duyguları seslendirirken 'berfî' veya 'müberra' kelimelerine de sıkça yer vermişlerdir:

Münezzeh zât-ı pâki her sıfatdan

Müberra'dur hudûdıla cihetten

(Manisalı Cami'î, Vâmık u 'Azrâ, s.241),

Şairler tevhitlerde, divanlarda bu sıfatın anlam dünyasını içeren duygulara yer verirken; Allah'ın zaman, mekân başta olmak üzere her türlü yaratılmışlık belirtilerinden münezzeh olduğunu ve onun dışındaki her şeyin ona muhtaç bulunduğunu ifade ederler

2.1.5. Vahdaniyet

Vahdaniyet, Allah Teala'nın zatında, sıfatlarında bir tek olması, eşi ve benzerinin bulunmaması demektir (Gölcük 1996: 209). Allah'ın bu sıfatı, şairler tarafından oldukça çok kullanılan sıfatların başında gelir. Tevhit inancının en temel ilkesi olan Allah'ın birliği hemen hemen bütün şairler tarafından işlenmiştir:

Vahdetün da'vâsı üzre yâ Samed

Oldı şâhid kul huvallâhu ehad (Kıyâsî, Mihr ü Mâh, s. 71).

Redifî kelime-i tevhit yani "la ilahe illallah" olan kasideler yazarak Allah'ın vahdaniyet sıfatını en kapsamlı bir şekilde şiire yansıtılmışlardır:

2.2.2. Sübuti Sıfatlar

2.2.2.1. Hayat

Hayat diri ve canlı olmak demektir. Hayat Allah'ın zatından asla ayrılmayan bir kemal sıfatıdır (Gölcük 1996: 214). Şairler, genellikle bu sıfatı şiirlerinde kullanırken 'hayat'

kökünden türetilen, ayet ve hadislerde de geçen ‘hayy’ kelimesi ekseninde ifade etmişlerdir.

Ey hayy-ı lem-yezel nice vasf eyleyem seni
Âlemde ben kimem nice kim zerreden kemem (İshak Çelebi, Dîvân, s. 20).

2.2.2.2. İlim

İlim, bilmek anlamına gelir. Manzumelerde çok kullanılan sıfatların başında gelir. Şairler, bu sıfatı “Allah her şeyi bilendir ve onun ilmi sınırsız ve de sonsuzdur” çerçevesinde anlamış ve yorumlamışlardır. Ayet iktibaslarının çok kullanıldığı, telmih sanatına fazla yer verildiği anlatımda bu sıfatın anlam çerçevesi içerisinde, büyük bir ahenkle yaratılmış olan âlem, onun kudretini gösterdiği gibi, ilmini de gösterir fikri de işlenmiştir:

Kadîr ü Muktedir ü Kâdir ü Mukaddir ü Hayy
Alîm ü Âlim ü Allâm ü Âlem ü A'lâ (Fuzûlî, Dîvân, s. 26)

2.2.2.3. Semi

Allah’ın bu sübuti sıfatı işitmek demektir. Allah’ın işitmesi anlamında kullanılan semi sıfatını şairler, Kur’an’da geçtiği ve kelimada yer aldığı şekilde kullanmışlardır:

İşidür kullarun münâcâtın
Ger kabûl itse n’olur hâcâtın (Mu’îdî, Şem’ ü Pervane, s.181).

2.2.2.4. Basar

Basar, görmek demektir. Şairler, kelimenin anlamına uygun düşecek manada Allah’ın her şeyi gören biri olarak tasavvur ederek kelamcılarını bu konudaki ifadelerine paralel şekilde manzumelerinde bu sıfatı işlemişlerdir:

Şeb-i târ içre ol görür bî-nûr
Kara taşda yürise bir kara mûr
(Celâlzâde Sâlih, Leylâ vü Mecnûn, s.109).

2.2.2.5. Kudret

Allah Teala’nın sonsuz güç ve kudret sahibi olması demektir (Kılavuz 2004: 134). Şairlerin tevhitlerde ve divanlarda üzerinde önemle durdukları ve sıklıkla işledikleri Allah’ın sıfatlarından biri de kudrettir:

Bu arş u ferş ü zemîn ü zamân u insânı
Zî-kadri kim iki harf birle kıldı hem Bennâ (Ca’ferî, Dîvân, s.139).

2.2.2.6. İrade

İrade Cenab-ı Hakk’ın her mümkünü caiz olan sonsuz ihtimal, yön ve zamanlardan birine fiil veya terk cihetiyle tahsis etmektir (Özler 2012: 237). Bu vasıflarla Allah, manzumelerde *mürit/dileyen*, *irade eden* ismiyle karşımıza çıkar:

Mürîd ol kim neyi kılsa irâdet

Tahallûf eylemez olur tamâmet (Zarîfî, Dîvân, s. 133).

Kelamcılara göre Allah'ın tekvini ve teşrii olmak üzere iki türlü iradesi vardır: (Gölcük 1996: 218; Kılavuz 2004: 133). Şairler, hayra, şerre taalluk ettiği için bu iradeden daha çok tekvini iradeyi öne çıkarmışlardır. Aşağıda şair, şerbet-zehir ve lütuf-kahır kapsamını örneklendirerek bunun hangisinin taalluk etmesini Allah'ın tekvini, iradesine bağlamış, bunu da dilemek ve gerçekleştirmek fiilleriyle bildirmiştir:

Dilesen lutf idersin dilersen kahr

Berâberdür katunda şerbet ü zehr (Hamdî, Leylâ vü Mecnûn, s. 393).

Tekvini iradenin şiiirlerde yer almasının nedenlerinden biri de “küf fa-yekûn/bir şeye dilediğimizde ona sadece ‘Ol’ der o da hemen oluverir” ayetinin pek çok şairler tarafından iktibas edilerek, adı geçen iradenin temellendirilmesinde kullanılmasıdır. Zira ayette söz konusu olan irade, tekvini iradedir:

2.2.2.7. Kelam

Kelam, nefiste kaim olan/bulunan ibare ve ifadelerin kendisine delalet ettiği sözdür. Bir sıfat olarak kelam, Allah Teala'nın harf ve seslerle ihtiyaçtan münezze olarak konuşması İlahi kitaplar Allah'ın kelam sıfatının açık delilleridir (Özler 2012: 238). Şiiirlerde Allah'ın kelam sıfatı genellikle ‘küf’ emriyle zikredilmiştir. Zira varlığın başlangıcı bu emirledir.

Kelâm anun durur küf dise kevineyn

Olur itmez tahalluf tarfetü'l-ayn (Zarîfî, Dîvân, s. 134).

Allah, bu sıfatı ile Peygamberlerine kitaplar indirmiş, bazı Peygamberleriyle de konuşmuştur:

Dıraht-ı ışkdan arz itdi dîdâr

Kelîme vâdî-i Eymendeki nâr (Zâtî, Şem' u Pervâne, s. 425).

2.2.2.8. Tekvin

Tekvin, yok olan bir şeyi yokluktan varlığa çıkarmak, var etmek demektir (Gölcük 1996: 220). Eşarilerin aksine Maturidilere göre Allah'ın zatı ile kaim, ezeli, sübuti, müstakim bir sıfat olan tekvinde (Özler 2012: 241) Allah'ın yegâne yani tek yaratıcı olma düşüncesi yatar. Maturidilerin bu sıfata yükledikleri anlamı, şairlerde benimsemiş ve kabullenmişlerdir:

İki harf ile ser-tâ-ser müretteb

Yaratdı on sekiz bin âlemi heb (Zâtî, Şem' ü Pervâne, s. 427).

2.2.3. Fiilî Sıfatlar

Fiilî sıfatlar, Allah'ın âlemle, bir başka ifadeyle zatı dışındaki dış dünya ile olan münasebetini ve tasarruflarının tamamını ifade eden sıfatlardır (Özler 2012: 241). Allah-âlem ilişkisini belirgin ifadelerle dile getiren sıfatların ayrı bir grup/tasnif hâlinde mevcudiyetine ve kadim oluşuna sistem içinde yer veren ilk kelimeler âlimi Maturidi'dir (Topaloğlu 2011: 204).

Fiilî sıfatlar, şairler tarafından oldukça geniş tutulmuştur. Bu sıfatlar, Allah- kâinat ve Allah-insan ilişkisini kapsadığı gibi tekvin sıfatının türev, detay ve sonuçlarını da kapsadığından geniş bir yelpazeden ele alınmıştır. Sayıları belli olmayan bu sıfatlar, tahlik/yaratma, terzik/rızık verme, sevap ve ikap/mükâfat caza, ba's ve haşır/öldükten sonra dirilme, ihda ve idlal/ hidayet verme, delalette bırakma gibi hem bu dünya hem de ahiretle ilgili olduğu için, kelimcilerin dünyasında olduğu gibi şiir dünyasında da geniş bir kapsama alanı oluşturmuştur.

3. Nübüvvet

Nübüvvet Allah ile kulları arasında dünya ve 'ahiret hayatıyla ilgili ihtiyaçların giderilmesi amacıyla ifade edilen elçilik görevi diye tanımlanır (Topaloğlu 2013: 249). Maturidi'nin nübüvvet konusunda önem verme yolunda açtığı çığır, sonraki müellifler tarafından devam ettirilmiştir (Topaloğlu 2011: 205). Nübüvvetin gerekliliği, Maturidiliğin temel konusu olmuştur

Maturidi geleneğinde nübüvvetin/peygamberliğin ispatı için kullanılan, kelim kitaplarında yer aldığı şekli ile 'delailü'n-nübüvvet'in başında 'mucize' gelmektedir. Şairler, bu önemli konu karşısında duyarlı davranmışlar ve ayrıntılı bir şekilde konu üzerinde durmuşlardır. Yani Maturidilikte yer alan mucize, tevhitlerde, kasidelerde, mesnevi nazım şekli ile yazılan eserlerin giriş bölümlerinde, divanlarda ayrıntılı bir şekilde anlatılmıştır. Hz Peygamber'in nübüvvetini ispat eden mucizeler, değişik tasniflere tutulmuşsa da Maturidilik geleneğinde üç başlık altında incelenmiştir. Bu üç tasnif, İmam Maturidi tarafından da benimsenmiştir (Maturidi 2013: 307-332).

3.1. Akli/Manevi Mucize

Aklî mucizeleri alt yapısı Kur'an-ı Kerim'dir. Kur'an, eşsiz ve mucize kitaptır. Hz Muhammed, onunla Arap olan veya olmayan bütün şair ve ediplere bir benzerini yapmalarını ve getirmelerini isteyerek meydan okumuş, onlarda bunu yapmaktan aciz kalmışlardır (Sâbûnî 2011: 103). Maturidiliğin bu temel anlayışı, şairler tarafından da benimsenmiştir Şair Peygamber'in en büyük mucizesinin Kur'an-ı Kerim olduğuna ve beşer sözünün Kur'an'a nazire olamayacağına hem inanmış hem de bu inancı şiire taşımıştır:

Bâkî-imu'ciz nehâcet dîn-i hak isbâtına

Âlem içre mu'ciz-i bâkî yeter Kur'an sana (Fuzûlî, Dîvân, s. 130).

3.2. Hissî Mucizeler

Hissî mucizeler, gözle görülen ve duyu organlarıyla hissedilen mucizeler olup bunlara ‘maddi mucizeler’ de denir (Gölcük 1996: 341). Maturidi kelamcılarına göre hissî mucizeler, bir kısmı Hz Muhammed’in zatıyla ilgilidir, bazıları da zatının dışında tahakkuk etmiştir (Sâbûnî 2011: 104).

3.2.1. Zatıyla ilgili hissî mucizeler

İmam Maturidi’nin ve Maturidi takipçilerinin nübüvvet bölümünün hissî mucizeler kısmında beyan ettikleri Hz Muhammed’in zatıyla ilgili mucizeler, tamamen şairlerin şiirlerinde de yer almıştır:

Yaratmış kendi nûrundan Muhammed Mustafâ nûrın
Cemî’-i halkı nûr-ı Mustafâdan eylemiş peydâ
(Kuddûsî, Dîvân, s. 123).

Hulkı anun cümle Kur’an hulki’di
Ana ol ahlâk kamusu hulki’di
Hem dahı Kur’anda öğdi ol kerîm
Didi kim sensin alâ hulkın azîm (Süleymân Çelebi, Mevlîd, s. 80).
Gökden indi yüz mükerrerrem suhf anı etdi beyân
Etdi Tevrât u Zebûr İncîl ü Furkân ittibak
(Yazıcıoğlu, Muhammediye,II,101).

3.2.2. Zatının dışındaki hissî Mucizeler

Hz. Muhammed’in hissî mucizelerden bazıları da zatının dışında gelmiştir (Maturidi 2013: 310; Sâbûnî 2011: 106). Edebiyata yansıyan hilye, siyer, mevlit, tevhit gibi türler ve divanlar da çeşitli nazım şekilleri içerisinde yer alan Hz Peygamber’in zatından ayrı olan hissî mucizelere oldukça fazladır:

Hayret ilen barmagın dişler kim itse istimâ
Barmagından virdüğü şiddet günü ensâre su (Fuzûlî, Dîvân, s. 24):

3.3. Haberi Mucizeler

Ümmi olan Peygamber’imizin vermiş olan bilgiler/haberlerdir. Nureddin es-Sabuni (öl. 1184) ünlü eseri el-Bidaye fi Usulî’-d-Din adlı eserinde haberi mucizeleri, geçmişe ait haberler ve geleceğe ait haberler olarak iki şekilde kaydetmiştir. (Sâbûnî 2011: 108-111). Haberi mucizeler, diğer mucizelere nispetle daha az kullanılmıştır. Bu tür mucizeler, daha çok siyer ve hilye tarzında yazılan eserlerde yer almıştır.

4. Ahiret/ Sem'iyat

İslam akidesinin üç ana konusunun sonuncusunu ahiret oluşturur. İmam Maturidi, Kitabü't-Tevhit adlı eserinin son iki bölümü ahiretle ilgili olsa bile sonraki kelimelerinde ahiret hâlleri, cennet, cehennem gibi konuların bu eserde işlenmediğini belirtmek gerekir. İslam felsefesinin henüz tanınmadığı o dönemde, ahiret bahislerinde mezhepler arası bir ihtilaf bulunmadığından söz konusu eserinde sem'iyat bahislerine kısaca yer vermiştir (Topaloğlu 2011: 216).

Ahiret hayatı, şairler tarafından çeşitli şekillerde işlenmiştir. Bu konuyla beraber ahiret inancına dair pek çok mefhuma da yer vermişlerdir. Nabi, bir beytinde şöyle der:

Havf-ı azâb çünkü olur bâ'is-i salâh

Seyr it celâl içinde cemâlini rahmetün (Nabi, Dîvân, C.II, s.788).

Yine kıyamet gününde cesetlerin tekrar diriltilip hayata döndürülmesi/haşır hak olup 'nas' yoluyla sabittir (Sâbûnî 2011:177) diyerek görüş belirten Maturidilere paralel olarak şairler de görüş belirtmişlerdir. Ahmet Paşa, bir beytinde şöyle der:

Âleme gösterdi haşrun şüphesüz bürhânını

Çün nebât emvâtın ihyâ itdi Rabbü'l-Âlemin

(Ahmet Paşa, Dîvân, s. 395).

Maturidiler, mizan gibi sıratı da hak olarak bilmişlerdir. Bu görüşe şairler de kalpleriyle inanmış, dilleriyle tasdik etmiş ve sıratın hak olduğunu kabullenmişlerdir:

Ayagımı sırat üzre şaşırma

Cahîm içre yüzüm koyı düşürme

(Manisalı Câmî'î, Vâmık u Azrâ, s.243).

Âhiretle ilgili mefhumlardan biri de şefaattir:

Şefâ'atün demidür geldi yâ Resûlullah

İnâyet eyle ki gelmez inâyetüne zevâl (Necâtî, Dîvân, s. 20).

Maturidiler, cennet ve cehennemın yaratıldığına ve varlığına inanmışlardır (Sâbûnî 2011: 178).

Bunca cennet bir gülistândur heman

Bunca dûzeh bir yalandur nişân (Hızrî, Âb-ı Hayât, s. 37).

Maturidi kelamında kabul gören, benimsenen bir diğer ahiretle ilgili mevzu, "Ruyetullah"tır. Maturidiler, kıyamet günü müminlerin Allah Teala'yı kendi gözleriyle görmesi de haktır, naslarla sabit olmuştur (Sâbûnî 2011: 179) görüşünü benimsemişlerdir. Şairler de, bu görüşü içselleştirmişlerdir.

Eger olmazsa dîdârunla hurrem

Behiştîye olur cennet cehennem (Behiştî, Heşt Behişt, s. 103).

Kaynakça

- Ahmet Paşa, *Divan*, (haz. Ali Nihat Tarlan), Akçağ Yayınları, Ankara, 1992.
- Behiştî, *Heşt Behişt*, (haz. Emine Yeniterzi), Kitabevi Yayınları, İstanbul, 2001.
- Ca'ferî, *Divan*, (haz. Üzeyir Dereli), PÜ, SBE Yayınlanmamış DT, Denizli, 2003.
- Celâlzâde Sâlih, *Leylâ vü Mecnûn*, (haz. Rifat Kütük), AÜ, SBE Yayınlanmamış YLT, Erzurum, 1995.
- Çelikoğlu, Şahver, *İslâm Akaidi*, Marifet Yayınları, İstanbul, 2011.
- Düzgün, Ş. Ali, *Sistemik Kelâm, Kelâm El Kitabı*, Grafiker Yayınları, Ankara, 2012.
- Emîrî, “*Sohbet-nâme*” (haz. Sibel Üst), *Turkish Studies*, Ankara, 2007, 2, C.4.
- Fuzûlî, *Divan*, (haz. Kenan Akyüz ve diğerleri), Akçağ Yayınları, Ankara, 2000.
- Fuzûlî, *Leylâ vü Mecnûn*, (haz. Muhammed Nur Doğan), Çantay Kitapevi, İstanbul, 1996.
- Gökâlp, Haluk, “*İslâm felsefesinin ve Kelâmının Divan Şiirine Yansımaları: Tevhîd kasidelerinde İsbât-ı vâcib*”, *The Journal of Otaman Studies (Osmanlı Araştırmaları)*, Mehmet Çavuşoğlu Armağanı, y.y. 2006, III, C. 26.
- Gölcük, Şerafeddin – Toprak, Süleyman, *Kelâm*, Tekin, İstanbul, 1996.
- Hadîdî, *Tevârîh-i Âl-i Osmân*. (haz. Nejdet Öztürk), İÜ, EF Yayınları, İstanbul, 1991.
- Hamdî, *Leylâ vü Mecnûn* (haz. Rifat Kütük), AÜ, SBE yayımlanmamış DT, Erzurum, 2002.
- Hızrî, *Âb-ı Hayât*, (haz. Maksut Belen), CB Üniv., SBE Yayınlanmamış YLT, Manisa, 1997.
- İshak Çelebî, *Divan*, (haz. Mehmed Çavuşoğlu-M. Ali Tanyeri), MSÜ Yayınları, İstanbul, 1990.
- İzmirli, İsmail Hakkı, *Yeni İlmî Kelâm*, (haz. Sabri Hizmetli), Umran Yayınları, İstanbul, 1981.
- Kılavuz, A. Saim, *Ana Hatlarıyla İsbât Akaidi ve Kelâma Giriş*, Ensar Neşriyat, İstanbul, 2004.
- Kiyâsî, *Mihr u Mah*, (haz. Dilek Aksoylu), Kocaeli Üniv., SBE Yayınlanmamış YLT, Kocaeli, 2007.
- Kuddûsî, *Divan*, (haz. Ahmet Doğan), Akçağ Yayınları, Ankara, 2002.
- Manisalı Cami'î, *Vâmuk u Azrâ*, (haz. Selami Ece), AÜ, SBE Yayınlanmamış DT, Erzurum, 2002.
- Mâturîdî, Ebû'l-Mansûr, *Kitâbu't-Tevhîd* (ter. Bekir Topaloğlu), İSAM Yayınları, Ankara, 2013.
- Mu'idî, *Şem' ü Pervâne*, (haz. Haksever Özgür), İnönü Üniv. Yayınlanmamış YLT, Malatya, 2008.

- Nâbî, *Divan*, (haz. Ali Fuat Bilkan), MEB Yayınları, İstanbul, 1997.
- Nâbî, *Hayriyye*, (neş. Mahmud Kaplan), AKMY, İstanbul, 1995.
- Necâtî Bey, *Divan*, (haz. Ali Nihat Tarlan), Akçağ Yayınları, Ankara, 1992.
- Özerverli, M. Sait, “*Emâlî*”, mad. DİA., İstanbul, 1995.
- Sâbûnî, Nureddîn, *Mâturîdiye Akaidi*, (çev. Bekir Topaloğlu), M.Ü. İFV Yayınları, İstanbul, 2011.
- Süleyman Çelebi, *Mevlid*, (haz. Necla Pekolcay), TDV Yayınları, Ankara, 1993.
- Şemseddîn-i Sivasi, *Mir’atü’l-Ahlâk*, (haz. Birgül Toker), SÜ, SBE Yayınlanmamış YLT, Konya, 2003.
- Şeyhî, *Divan*, (haz. Mustafa İsen-Cemal Kurnaz), Akçağ yayınları, Ankara, 1990.
- Taşlıcalı Yahyâ, *Kitâb-ı Usûl*, (haz. Mehmet Akif Akkaya), İnönü Üniv., SBE Yayınlanmamış YLT, Malatya, 1996.
- Topaloğlu, Bekir ve Çelebi, İlyas, *Kelâm Terimleri Sözlüğü*, İSAM Yayınları, İstanbul, 2010.
- Topaloğlu, Bekir, *Ebû Mânsur el-Mâturîdî’nin Kelâmî Görüşleri, İmâm Mâturîdî ve Mâturîdîlik* (haz. Sönmez Kutlu), Otto, Ankara, 2011.
- Topaloğlu, Bekir, *Allah’ın Varlığı İsbât-ı Vâcib*, DİB Yayınları, Ankara, 2012.
- Uzun, Şerife, *16. Yüzyıl Klasik Türk Edebiyatında Tevhîd*, TDV Yayınları, Ankara, 2013.
- Yazıcıoğlu, *Muhammediye*, (haz. Amil Çelebioğlu), MEB Yayınları, İstanbul, 1996.
- Zarîfî, *Divan*, (haz. Gülşah Taşkın), MÜ, SBE Yayınlanmamış DT, İstanbul, 2009.
- Zâtî, *Şem’ü Pervâne*, (haz. Sadık Armutlu), İnönü Üniv., SBE Yayınlanmamış DT, Malatya, 1998.